

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE “BABA” KELİMESİ VE KELİMENİN BİÇİM, ANLAM VE KAVRAM BOYUTU ÜZERİNE

On the Word “Father” from Past to Present and the Form, Meaning and Conceptual Dimensions of the Word

Sorumlu Yazar /
Corresponding Author

Dilek ALAÇAM

Doktora Öğrencisi, Hacettepe
Üniversitesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Ankara,
Türkiye.

ORCID

0000-0001-9632-2757

E-mail

dilekalacam3@gmail.com

Geliş Tarihi / Submitted:

07.05.2025

Kabul Tarihi / Accepted:

11.06.2025

Kaynak Gösterim / Citation:

Alaçam, Dilek (2025).
“Geçmişten Günümüze ‘Baba’
Kelimesi ve Kelimenin Biçim,
Anlam ve Kavram Boyutu
Üzerine”, *Karabük Türkoloji
Dergisi*, 6/11, 059-074.

Öz

Çocuk dilinde baba kelimesi, “ba-ba” ses yansımasından ve “kalın sesli kişi” bebek sözünden türetildiği ifade edilmektedir. Fakat geçmişten günümüze incelendiğinde baba kelimesinin, sadece baba biçiminde yansıma bir sözcük olarak değil çok çeşitli biçimlerde ve farklı anlamlarda da kullanıldığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı bu çalışmada da baba sözcüğünün geçmişten günümüze kadar hangi biçimlerde kaç farklı şekilde olduğu incelenmiş ve geçmişten günümüze baba anlamında kullanılan kelimeler ve taşıdıkları anlamlar ifade edilmiştir. Sözcüğün geçmişte başka hangi kelimelerle ifade edildiği açıklanmış ve bu kelimelerin geçtiği metinlerden örnekler verilmiştir. Aynı zamanda günümüzde farklı dillerde ve Anadolu ağzlarında baba kelimesi yerine kullanılan kelimeler de gösterilmiştir. Daha sonra baba sözcüğünün biçim, anlam ve kavram alanı üzerinde durulmuş ve Türkiye Türkçesinde baba kelimesi ile kurulmuş atasözleri, deyimler, birleşik kelimeler ve bunların anlamları verilerek bunların temel anlamı dışındaki anlamları da ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Baba, Yansıma, Atasözleri, Deyimler, Birleşik Kelimeler.

Abstract

In children's language, the word baba is said to be derived from the onomatopoeia “ba-ba” and the word “person with a thick voice” baby. However, when examined from past to present, it has been determined that the word baba has been used not only as an onomatopoeia in the form of baba but also in many different forms and meanings. Therefore, in this study, the forms and how many different forms the word baba has had from past to present have been examined and the words used in the meaning of baba from past to present and the meanings they carry have been expressed. It has been explained with which other words the word has been expressed in the past and examples from the texts in which these words are used have been given. At the same time, the words used instead of the word baba in different languages and Anatolian dialects today have been shown. Then, the form, meaning and conceptual area of the word baba have been emphasized and the proverbs, idioms, compound words established with the word baba in Turkish of Turkey and their meanings have been given and their meanings other than their basic meaning have been expressed.

Keywords: Father, Reflection, Proverbs, Idioms, Compound Words.

Giriş

Baba sözcüğü, çocuk dilinde “ba-ba” ses yansımasından ve “kalın sesli kişi” bebek sözünden türetilmiş olduğu söylenen ve yansıma veya bebek kelimesi diye nitelen-dirilen ses taklidi kelimelerden birisi olarak ifade edilmektedir. Kelime, birçok dilde çocukların ba- yansıma sesinin tekrarıyla türetilmiştir. Bu sebeple bu kelime çocuk dilinde “kalın sesli kişi” olarak ifade edilmektedir. Bir bebeğin ilk kelimeleri olarak ifade edildiği için de bebek kelimeleri olarak tanımlanabilmektedir. Temel anlamıyla çocuğu olan erkeği ifade etse de geçmişten günümüze incelendiğinde baba kelimesi, çok çeşitli biçimlerde ve birden farklı anlamlarda da kullanıldığı tespit edilmiştir.

Clauson’un eserinde “baba” kelimesiyle ilgili yaptığı açıklamalara göre, bu sözcüğün en eski Türkçe biçimlerinin “*apa*” ve “*ata*” olduğu belirtilmektedir. Clauson “baba” kelimesinin kökenini çocuk diline ait tekrarlı hecelerden türemiş olabileceğini ve diğer dillerdeki benzer ebeveyn adlandırmalarında olduğu gibi (“papa”, “father” vb.) evrensel bir dil eğilimiyle açıklamaktadır. Ayrıca Clauson da baba kelimesi geçmemekte “*dede*” kelimesinin “baba” kelimesini karşıladığı ifade edilmektedir. Oğuz-Kıpçak grubunda aslen ‘baba’ olduğu, daha sonra baba tarafından bu anlamda ‘büyükbaba; yaşlı adam, derviş’ ve benzerlerinin de kullanıldığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda Clauson, eski Türkçe metinlerde “*apa*” formunun erken dönemlerde kullanıldığını, ancak Orhun Yazıtları’nda doğrudan geçmediğini, buna karşılık Uygur ve Karahanlı metinlerinde hem “*ata*” hem de “*apa/baba*” varyantlarının görüldüğünü de ifade etmektedir (Clauson, 1972).

Bununla birlikte Clauson, “baba”nın sadece biyolojik babayı değil, aynı zamanda saygı duyulan yaşlı erkekleri, dini liderleri veya koruyucu figürleri ifade etmek üzere geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu vurgulamaktadır. Clauson’a göre, “ata” kelimesi daha çok soy ve atalara işaret ederken, “baba” gündelik dilde somut bir hitap biçimi olarak dile yerleşmiştir. Ayrıca, Türkçenin tarihsel sürecinde “apa”nın “baba”ya dönüşmesinin fonetik bir evrimle açıklanabileceğini, bu değişimin diğer Altay dilleriyle de paralellik gösterdiğini belirtmektedir (Clauson, 1972).

İbrahim Kafesoğlu ise Clauson’un bu tespitlerini eserinde ifade ederken “baba” kelimesinin Türk sosyal yapısındaki karşılığına dikkat çekmektedir. Ona göre, “baba” terimi Türk kültüründe bir otorite figüründen ziyade, koruyucu ve yol gösterici bir rolü de simgelemektedir. Kafesoğlu’nun bu açıklaması Clauson’un sözlükteki analizini, Türk tarihindeki aile ve devlet geleneği bağlamında tamamlayıcı özelliktedir. Aynı zamanda İbrahim Kafesoğlu’nun Clauson’dan aktardığı bilgilere göre, eski Türklerde kullanılan kang (baba) ve ög (anne) kelimelerinin 9. yüzyıldan itibaren *ata* ve *ana* olarak değiştiği de ifade edilmektedir (Kafesoğlu, 1995: 217).

Fuad Köprülü’ye göre ise baba kelimesinin gidişatındaki en önemli etmen dindir.

Çünkü Eski Türklerde yaygın bir şekilde devam eden Baksı-Kam, İslamiyet'ten sonraki dönemde İslamiyet etkisinde de (ata, bab, baba isimlendirmeleriyle) Türkmen Baba/dervişlerince varlığını sürdürmüştür (Köprülü, 2005: 20).

İslam Ansiklopedisindeki bilgilere göre de “baba” kelimesinin anlam alanı incelendiğinde bazı mutasavvıflara, tarikat şeyhleriyle halifelerine veya meczuplara verilen bir unvan olduğu da tespit edilmiştir. *Bab* veya *baba* unvanı, farklı nedenlerle 10. yüzyıldan itibaren bazı sufilere verilmiştir. *Baba* unvanının ise, İran ve Azerbaycan başta olmak üzere İslam ülkelerinde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığı görülmüştür. 12. yüzyılda da bu unvan, Türkistan'da hâcegan yolunu tutan sufilerle Yesevi dervişleri arasında da ilgi görmeye başlamıştır. Birçok mürid, şeyh, halife, derviş ve meczup da baba unvanıyla tanınmıştır. Ayrıca baba kelimesi, Şii ve Sünnî tasavvuf çevrelerinde ortaklaşa kullanılan bir unvandır. Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere baba kelimesi, Anadolu'nun fethinden önce de yaygın bir biçimde kullanılmıştır (İA, IV, 365). Bununla birlikte Anadolu'nun fethinden sonra buraya gelen sûfi ve dervişler arasında da baba unvanlı mutasavvıf ve şeyhler var olmuş ve başta Hacı Bektaş-ı Velî olmak üzere Baba İlyas'ın halifelerinden çoğu ve ilk Bektaşiler baba unvanını kullanmamıştır. Öte yandan 13. ve 14. asırda Anadolu'daki tasavvuf zümreleri arasında da bu unvan yaygınlaşmıştır. Ayrıca Bektaşilik tarikatında da baba kelimesinin etkisi vardır. Bektaşiliğin iki kolundan biri olan Babalar (Bâbâgân veya Nâzenînân) kolunda, babalık belli bir eğitimden geçtikten sonra ulaşılan önemli bir tarikat makamı olmuştur. Ahî birliklerinde esnaf teşkilatının başında bulunan kişiye de “ahî baba” denilmiştir (İA, IV, 366). Ayrıca velî olduğuna inanılan babaların hâtıralarını yaşatmak için Anadolu ve Rumeli'de de çeşitli köylere, kasabalara, şehirlere, mahalle, cami, mezarlık ve türbelere de baba kelimesiyle başlayan isimler verilmiştir (bk. A. Güzel – Ş. K. Seferoğlu, “*Türk Kültüründe Babalar*”, Erol Güngör İçin, Ankara 1988, s. 56-77).

Türkler arasında bu kelimelerle birlikte, aynı anlamda olmak üzere *bab* kelimesi de kullanılmıştır. Ancak bab kelimesinin Arapça'da “kapı” anlamına gelen bâb ile ilgisi yoktur ve kelime Fuad Köprülü'ye göre babanın kısaltılmış biçimidir. Nitekim Farsça'da da *bâbâ* ve *bâb* kelimeleri eş anlamlı olarak kullanılmaktadır (İA, IV, 366).

Çetin'e göre de günümüzdeki türbe ziyaretleri, evliya/aziz/bab/baba/atalardan yardım isteme, himmet umma ve bunlar vasıtasıyla Tanrı'ya yakarma; bu adlarla adlandırılanların Yayık ile olan benzerliklerini ortaya koymaktadır. Buna; Kırıkkale'nin Keskin ilçesine bağlı Haydar Sultan köyünde bulunan Haydar Dede yatırında tespit edilenleri örnek olarak göstermektedir. Bunlardan başka, Türkistan sahasında özellikle Karatav (Karadağlar) ve Alatav (Aladağlar) çevresinde yerleşen Türk boyları arasında da evliya, aziz, bab, baba, ata adlarıyla anılan ulu şahsiyetlerin türbeleri bulunmaktadır. Bu şahsiyetler hakkında da farklı menkıbeler oluşmuş ve bu menkıbeler günümüze kadar gelmiştir (Çetin, 2007: 72).

Özçelik’e göre de Tarama Sözlüğünde, Dede Korkut ve Dîvânü Lugâtî’t-Türk eserlerinde baba kelimesi dışında bu kelimeyi karşılayan *ağa* ve *ata* kelimelerinin de birçok kez kullanılmış örnekleri vardır (Özçelik, 2016).

İslamiyet’ten önceki dönemde baba kelimesinin Türk kültürü içinde var olduğunu söylemek mümkündür. Saygı duyulması gerekli olan şahıslar için de kullanılan Baba/Bab kavramı, Türkistan sahasında *evliya*, *aziz*, *sultan*, *ata* kelimeleri ile karşılanıp yaygın olarak “evliya” anlamında kullanılmıştır (Çetin, 2007: 70).

İslamiyet’in Türk toplumunda yaygınlaşması ve kabul görme sürecinde *ata/baba/bab/aziz/evliya* adlandırması bütün fonksiyonları ile varlığını sürdürmüşlerdir. İslamiyet’ten önceki dönemde adları ister kam ister baksı ister bahşi ister oyun ister baba veya ata olsun, **İslamiyet’ten sonraki** dönemde zaman zaman aynı adla (*baba*, *bab*, *ata*, *bahşi*), zaman zaman da yeni tanışılan kültür çevresinden alınan ödünçleme kavramlar ile (*şaman*, *evliya*, *aziz*, *şeyh*, *derviş*, vb.) adlandırılmışlardır (Çetin, 2007: 70).

Söng Lı’ye göre de baba kelimesine ilk olarak **Orhun Yazıtlarında** ‘*kaŋ*’ sözcüğünde rastlanılmaktadır. Daha sonra geçmişten günümüze baba kelimesini karşılayan, bu sözcüğün anlamına karşılık gelebilecek birçok kelime de kullanılmıştır. Bu kelimelerden birkaçı *aça*, *ağa-ağa*, *apa*, *aba*, *ebe*, *epe*, *ata*, *ākā*, *kan*, *papa*, *peder*, *tata*, *āba*, *eb*, *eçü* ve *wālid*dir. *Aça* kelimesi, baba anlamında günümüz Türk dillerinin birkaçında kullanılmaktadır. Moğolcadan geçmiş olan *ağa-ağa* kelimeleri de Tarama Sözlüğü, Derleme Sözlüğü ve Dede Korkut eserinde “baba” anlamında tespit edilmiştir (Söng Lı, 1999: 107).

Clauson da *aba*, *apa*, *ebe*, *epe* biçimlerindeki sözcüklerin de günümüz Türk dillerinde “ata, dede, nine, baba, anne, amca, hala, ağabey, abla, ebe” gibi anlamları olan çeşitli akrabalık terimlerini gösterdiğini ifade etmektedir (Clauson, 1972).

Orhun Yazıtlarında *apa* “ata, ecdat” sözcüğü ve *eçü* “ata, ecdat” sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır:

- Eçüm apam bunun kagan istemi kagan olurmuş “*Atalarım dedelerim Bumin Hakan (ve) İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş*” (Kül Tigin Yazıtı, D1).

Ata sözcüğü de ilk olarak Uygurcada kullanılmaya başlanmış ve daha sonra yavaş yavaş *kaŋ* sözcüğünün yerini almıştır (Söng Lı, 1999: 109). Bu sözcük, Caferoğlu’na göre Uygurcada “baba” biçiminde tespit edilmiştir (Caferoğlu, 1968).

- Atası oğlı tapa kelmiş teg “*Babası oğluna doğru gelmiş gibi*” (TT X: 14-15).

Ata sözcüğü, günümüz Türk dillerinde “baba” veya “dede” anlamında kullanılmaktadır. *Ata* sözcüğü, *baba* sözcüğü ile birlikte ikileme olarak Azerice *ata-baba* ve Türkmence *ata-bäba* “ecdat” anlamında kullanılmaktadır. *Äkä* sözcüğü ise günümüz Türk dillerinin birkaçında “baba” anlamında kullanılmaktadır. *Kaň* sözcüğü de Orhon Yazıtlarında “baba” sözcüğü biçiminde tespit edilmiştir: (Söng L1, 1999: 110-112).

- Kaňım kağan süsi böri teg ermiş “*Babam Hakanın askerleri kurt gibi imiş*” (Kül Tigin Yazıtı, D 12).

Bu sözcük, Orhon Türkçesinden sonra **Uygurcada** da kullanılmış ama bunun yerini daha sonra yavaş yavaş *ata* sözcüğü almıştır (Clauson, 1972).

Karahanlı Türkçesinde de *kaň* sözcüğünün kalıntıları olarak *kaňdaş* “babaları bir olan” ve *kaňsık* “üvey” sözcükleri tespit edilmiştir:

- Kaňdaş kuma urur igdiş öru tartar “*Baba bir olanlar, (birbirini çekemedikleri için) çok dövüşürler: ana bir olanlar (aralarında sevgi olduğu için) birbirine yardım ederler*” (DLT III: 382-383).

Biçim bakımından çocuk diline ait olan *papa* sözcüğü de Rusça *nána* [pápa] veya Lehçe *papa* sözcüğünden geçmiş olup günümüz Türk dillerinin birkaçında kullanılmaktadır. *Peder* sözcüğü ise Farsça *pidar* sözcüğünden geçmiştir. Biçim bakımından çocuk diline ait olan *Tata* kelimesi de Rusça veya başka bir Slav dilinden geçmiş olup günümüz Türk dillerinin birkaçında kullanılmaktadır (Söng L1, 1999: 115-116).

Aynı zamanda Dîvânu Lügâti’t Türk’te ata-oğul ilişkisi üzerine şu atasözlerine de rastlanılmıştır:

- “Tay atatsa at tınur, ogul redhse ata tınur; tay yetişse at dinlenir, ogul yetişirse baba dinlenir”; “Ata oğlu ataç togar; Çocuk babasına çeker” (Atalay, 1992- II: 207,80).

Dede Korkut eserinde ise “baba” kelimesi nadiren kullanılmıştır. Kelime eserde “*aga: ağabey; baba*” şeklindedir (Söng L1, 1999: 107-108). Bununla birlikte eserde “*kang, dede, koca, beg/bey, oğul, er*” kelimeleri de kullanılmıştır. “*Kang/kagan*” kelimeleri Dede Korkut’ta az geçmekte ancak bazı varyantlarda kullanıldığı tespit edilmektedir. Örneğin eserde Salur Kazan’ın Evinin Yağmalanması Boyunda “*kangı müslüman idi, adı Belli Beğ idi.*” ifadesi geçmektedir. Eserde “*dede*” kelimesi de aslında “*baba*” veya “*büyük baba*” anlamında kullanılmaktadır. Dede Korkut’un kendisi için de bu unvan geçmektedir. Eserde “*Koca Kazan Bey*” hem bir karakterin adı hem de oğlu Uruz’un babasıdır. Bu sebeple “*koca*” kelimesi de saygı ifadesiyle

hem erkek hem de baba anlamında eserde kullanılmaktadır. Eserde “*Beg/Bey*” kelimesi de “*Bey oğlu bey olur.*” ifadesiyle toplumsal statüyü de yansıtarak baba yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yine eserde cesur, yiğit erkek anlamında olan “*er*” kelimesinin de “*er atadan görmezse erlik etmez.*” ifadesinde geçtiği ve “*baba (ata)* örnek olmazsa, oğul da yiğit olamaz.” ifadesinden de anlaşıldığı üzere anlam olarak aile bağları içinde de kullanıldığı görülmektedir. Yine “*koca*” kelimesinin de eserde “*Koca Kazan*” biçiminde hem bir karakter ismini hem de baba figürünü temsil ederek kullanıldığı görülmektedir. Bunların dışında Dede Korkut Hikâyelerinin bazı bölümlerinde de baba kelimesi “*ata*” biçiminde kullanılmıştır:

- “*Oğul dahı neylesün baba ölüp mal kalmasa. Baba malından ne faide başta devlet olmasa*”; “*Ata adını yorıtmayan hoyrad ogul ata bilinden ininçe inmise yig, ana rahmine düşünce toğmasa yig. Ata adın yoridanda devletlü oğul yig.*” (Ergin, 1989: 74).

Günümüz Türk dillerinde ise “baba” anlamında şu sözcükler kullanılmaktadır:

Türkçe *baba, babey, babo, babu, bıba, bibe, boba, buba, buva, uva, voa*, Gagauzca *boba, baba, buba*, Azerice *baba*, Türkmence *bāba, bāwa, buwa*, Salarca *paba*, Yeni Uygurca *baba, bowa, bawa, buva*, Özbekçe *bābā, buwā, bāba, baba, babay, bāwa, bawa, bā, bābā, bābāy, bāwa, bāway, bāwā, bāwā, bowa, buwa, buwā, buwā*, Kırım Tatarcası *baba, babay*, Karaimce *baba*, Karaçayca *baba*, Nogayca *baba*, Kazakça *baba*, Karakalpakça *baba, babay, bawa*, Tatarca *baba, babay*, Başkurtça *baba, babay*, Barabaca *baba, babay, papay*, Kırgızca *baba*, Çulımca *pova, poba*, Hakasça *paba*, Karagasça *bāba, bābak, bābay*, Halaçça *bāba, baba, bā, bowa, ağu bāba, bābacān*, Çuvaşça *papay* gibi (Söng Lı, 1999: 113-115).

Ağızlarda ise baba/ata ve oğul sözcüklerinin bölgelere, illere göre farklı şekilleri, telaffuzları ve adlandırmaları bulunmaktadır. Ağızlarda fonetik (sessel) değişikliklerle birçok farklı biçimde görülmektedir: Giresun, Trabzon, Ordu dolaylarında *boba, buba, poba*, Bilecik dolaylarında *bāba, boba, bova, vuva, fuva*, Muğla, Aydın, Denizli, Uşak dolaylarında *bubā, buba, buba, buva, buvva*, Ordubad dolaylarında *boba*, Gence, Şeki, Karabağ dolaylarında *bava* vs. Bunun dışında Kars, Bitlis, Van, Muş dolaylarında *baba > ata*, Sivas dolaylarında *ağa*, Siirt dolaylarında *ebi*, Kars dolaylarında *dede*, Bakü, Şamahı, Mereze dolaylarında *ata, dede*, Gazah ve Ordubad dolaylarında *aba*, Borçalı dolaylarında *ata, lele, gağa, dede* vs. karşılık gelen farklı adlandırmaların olduğu görülmektedir (Gulusoy-Dağlı, 2018: 192).

Aynı dil grubuna girmelerine rağmen ağızlardaki baba/ata ve oğul sözcükleri bölgelere, illere göre ayrı ayrı şekilleri, telaffuzları ve adlandırmaları açısından farklılık göstermektedir:

- a) “Baba” sözcüğünde görülen konson değişimleri b->p şeklinde Doğu Karadeniz

ağızlarında, -b->-v- şeklinde Marmara, Ege, İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgesi ağızlarında ve Azerbaycan'ın Gazah ilinde ve Karabağ bölgesi ağızlarında, b->f- şeklinde Marmara bölgesi ağızlarında görülmektedir;

b) “Baba” sözcüğünde görülen vokal değişimleri a > o şeklinde Karadeniz, Marmara, Ege, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi ağızlarında ve Azerbaycan'ın Bakü şehri ağızında, a > â şeklinde Marmara, Ege, Akdeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu bölgesi ağızlarında, a > u şeklinde Karadeniz, Marmara, Ege, İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgesi ağızlarında, a > e şeklinde Ege bölgesi ağızlarında, a > é şeklinde Güneydoğu Anadolu bölgesi ağızlarında, a > ü şeklinde Doğu Anadolu bölgesi ağızlarında görülmektedir; (Gulusoy-Dağlı, 2018: 200).

Bahaeddin Ögel'in açıklamasına göre, Osmanlılar, ana-babaları için *uluca* ifadesini kullanmışlardır ve ayrıca annenin babasına saygı duyarak da onlara *ana-ata* şeklinde hitap etmişlerdir. Bunlarla birlikte Türklerde saygıdeğer kişiler sayılmaya başlanmadan önce Eski Uygur şiirlerinde de olduğu gibi “anam ve babam” denilmiş, ondan sonra ulu kişilere geçilmiştir. Öte yandan ise yakın tarihteki Ulu Yüz Türklerinin geleneklerinde de oğlan evlendikten sonra babanın izni olmadan babasından ayrılamadığı tespit edilmiştir. Bütün bu örneklerden de anlaşılacağı üzere baba kelimesinin eskiden beri saygı duyulan kişi anlamına geldiği anlaşılmaktadır (Ögel, 1988: 246).

Yavuz'a göre de baba kelimesi ağızlarda şu biçimlerde: *Boba, buba, buva, buvva, bova, aga, ede, ata, dede, bobu, ağa, atam, bava* (Yavuz, 2013: 75-76).

Gülensoy'a göre ise kelime Anadolu ağızlarında şu şekillerdedir: *Babo, baw, bawo, baawo, baave, bay, babey, babo, baboş, babu, babuş, bıba, bıbe, boba, bobili, bobuş* (Gülensoy, 2007).

BABA SÖZCÜĞÜNÜN BİÇİM ALANI

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük'ünde *baba* sözcüğünün biçim alanında *baba adam, babaanne, babaannelik, baba boyunduruğu, baba bucağı, babaca, babacan, babacanca, babacanlaşma, babacanlaşmak, babacanlık, babacı, babacık, babacıl, babacılık, babaç, babaço, Babadağ, babadan kalma, baba diyarı, baba dostu, Babaeski, babaevi, babafingo, baba hindi, Babai, Babailik, babaköş, babalanabilme, babalanabilmek, babalanma, babalanmak, babalı, babalık, baba mirası, baba nasihatı, baba ocağı, baba sanlı, babasız, babasızlık, baba soylu, baba soyluluk, baba tarafı, baba tatlısı, baba yadigârı, babayani, babayanilik, baba yarısı, baba yerli, baba yerlilik, babayığit, babayığitçe, babayığitlik, baba yurdu olmak üzere toplamda 54 sözcük tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere *babacanlaş-, babalanabil-, babalan-**

eylem biçimleri, diğerleri ad biçimidir (Türkçe Sözlük, 2019: 219-221). **BABA**

SÖZCÜĞÜNÜN KAVRAM ALANI

Türk Atasözlerinde baba, birçok kelimedede baba kelimesine, babanın niteliğine karşılık gelmektedir. Sözcük, sadece bir örnekte baba olarak değil ata olarak geçmekte ve bu örneğin de yine baba kelimesine karşılık geldiği tespit edilmektedir.

Ata dostu, oğula mirastır: ‘Babalarımızın dostları, bizim için büyük bir güven kaynağıdır’ anlamında kullanılan bir söz.

Baba malı tez tükenir, evlat gerek kazana: ‘Kendini bilen, yaşama sorumluluğu duyan akıllı evladın gerçek malı, kendisinin kazandığı maldır’ anlamında kullanılan bir söz.

*Baba oğluna bir bağışlamış, oğul babaya bir salkım üzüm vermemiş*¹: ‘Babalar çocukları için büyük fedakârlıklara katlanırlar ancak çocuklar babaları için fedakârlıkta bulunmazlar’ anlamında kullanılan bir söz.

Baba koruk (veya erik) yer, oğlunun dişi kamaşır: ‘Babanın yaptığı kötü işin sıkıntısını çocuğu çeker’ anlamında kullanılan bir söz.

Baba malı tez tükenir, evlat gerek kazana: ‘Kendini bilen, yaşama sorumluluğu duyan akıllı evladın gerçek malı, kendisinin kazandığı maldır’ anlamında kullanılan bir söz.

Babamın adı Hıdır, elimden gelen budur: ‘Gücüm ancak bu kadarını yapmaya yeter’ anlamında kullanılan bir söz.

Babam sağ olsun: ‘Bir çocuğun babasına, yaptığı yardımlardan dolayı takdir amacıyla söylediği bir söz.

Babanın sanatı oğla mirastır: ‘Bir evlat babasının sanatını onun ölümünden sonra sürdürür’ anlamında kullanılan bir söz.

Baba oğluna bir bağ bağışlamış, oğul babaya bir salkım üzüm vermemiş: ‘Babalar çocukları için büyük fedakârlıklara katlanırlar ancak çocuklar babaları için fedakârlıkta bulunmazlar’ anlamında kullanılan bir söz.

(Biri ötekinin) babasına rahmet okutmak: Biri, kötü bir kimseden daha kötü çıkmak.

Babasından mal kalan, merteği içinden bitmiş sanır: ‘Miras yoluyla mal edinen kimse, onun için ne denli çabalar gösterilip sıkıntı çekildiğini bilemez’ anlamında kullanılan bir söz.

¹ Yusuf Çotuksöken, 2004, s. 18-21.

Baba vergisi görümlük, koca vergisi doyumluk: ‘Bir babanın kızı için harcadığı para, hazırladığı çeyiz göstermelik olmaktan ileri gidemez, kızın yaşam boyu süren giderlerini kocası üzerine almıştır’ anlamında kullanılan bir söz.

Hık demiş (anasının, babasının) burnundan düşmüş: ‘Her durumuyla birine çok benziyor’ anlamında kullanılan bir söz (Türkçe Sözlük, 2019: 219).

Deyimlere bakıldığında ise deyimlerde baba sözcüğünün babanın çeşitli dereceleri-ne ve özelliklerine atıfta bulunduğu tespit edilmiştir. Deyimlerde babanın fiil biçim-leri; *tut-*, *san-*, *düş-*, *ol-* eylemleriyle ifade bulmuştur.

Ana baba günü: Çok kalabalık, karışık, telaşlı durum.

Baba değil, tırabzan babası: Çocuklarına karşı babalık görevlerini yerine getirme-yen, onlara hayrı olmayan baba.

Babaları tutmak (üstünde olmak): Sinir ve öfkeden bağırıp çağırmak, çok öfkelenmek.

Babasının hayrına: “Hiçbir çıkar elde etmeden, sadece iyilik olsun diye” anlamında.

Ha babam (ha): 1. Durmadan, sürekli olarak. 2. “Hadi göreyim seni.” anlamında yüreklendirme sözü.

Her gördüğü sakallıyı babası sanmak: Görünüşe aldanmak.

Mürüvvetini görmek: 1. Ana baba evladının mutlu günlerini görmekle sevinç, kıvanç duymak. 2. Ana baba evladının ilgi ve yardımıyla rahat bir yaşam sürmek.

Öp babanın elini: Beklenmeyen bir durum karşısında “Şimdi ne yapacağız?” anla-mında kullanılır.

Babam!: 1. Sese verilen tona göre şaşma, beğenme, acı, üzüntü vb. duygular anlatan söz. 2. Kadın erkek, büyük küçük herkese karşı kullanılan bir seslenme sözü.

Babana rahmet: Yapılan bir iş, bir davranış karşısında ‘Allah senden razı olsun.’ anlamında kullanılan bir söz.

Baba olmak: Erkek, çocuk sahibi olmak.

Babasının (veya babalarının) çiftliği: Bir malı veya kuruluşu yalnızca kendi çıkarla-rına araç yapanlar için kullanılan bir söz.

Babasının kızı: Her yönüyle babasına benzeyen kız çocuğu.

Babasının oğlu: Her yönüyle babasına benzeyen erkek çocuğu (Türkçe Sözlük, 2019: 219).

Birleşik kelimelere bakıldığında da bunların çoğu sıfat tamamlaması çoğu da isim tamamlaması şeklindedir. Bu tamlamaların hem gerçek hem de mecaz anlamlar ifade ettiği görülmektedir:

Baba adam: Yaşlı, ağırbaşlı, iyi yürekli, olgun adam.

Babaanne: Babanın annesi.

Baba boyunduruğu: Babaya demir halatı bağlamak veya demir halatın babadan çıkmasını önlemek amacıyla kullanılan güvenlik halatı.

Baba bucağı: Baba ocağı.

Babacan: Olgun, hoşgörülü, iyi kalpli, güvenilir (erkek).

Baba diyarı: Soyun, kökenin bulunduğu yer.

Baba dostu: 1. Çok eski, hayırlı aile dostu. 2. Hiçbir yardımda bulunmayan, hayırsız çıkan eski tanıdık kimse.

Babaevi: Baba ocağı.

Baba hindi: İri ve iyi beslenmiş erkek hindi.

Baba mirası: Babadan kalan değerli mal veya dost.

Baba nasihati: Büyüklerin deneyimine dayanarak gençlere verdikleri öğüt.

Baba ocağı: Babadan, dededen kalma mülk veya bir kimsenin içinde doğup büyüdüğü, yaşadığı ev, toprak, yurt, babaevi, baba bucağı, baba yurdu.

Baba sanlı: Babasının soyadını alan.

Baba soylu: Baba soyluluğa ilişkin olan, baba soyluluğa dayanan.

Baba taraflı: Ailenin baba yönünden akrabaları.

Baba tatlısı: Şambaba.

Baba yadigarı: Babadan kalan, baba döneminde yapılmış, babanın hatırasını taşıyan.

Baba yarası: Amca.

Baba yerli: Baba yerliliğe ilişkin olan, baba yerliliğe dayanan.

Babayiğit: 1. Yürekli kimse. 2. Bir girişimde kendine güvenebilecek durumda olan kimse. 3. Güçlü kuvvetli (kimse).

Baba yurdu: Baba ocağı.

Babadan kalma: Babanın miras olarak bıraktığı (mal, mülk, eşya).

Âdembaba: 1. Parasız, aç, en kötü durumdaki mahkûm. 2. Afyonkeş. 3. Hayatta hiçbir şeyi olmayan kimse.

Âdem baba: Âdem.

Ağababa: 1. Dede, ata. 2. Bir yerde, bir topluluk içinde etkili olan, sözü geçen, ileri gelen (kimse). 3. Sanı ‘ağa’ olan babaya çocuğunun sesleniş sözü.

Ana baba: Ana ile babanın oluşturduğu birlik.

Ana baba günü: 1. Kargaşa içindeki kalabalık. 2. Karmakarışık durum.

Ballıbaba: Ballıbabagillerden, beyaz çiçekli ve çok yıllık otsu bir bitki, ballık (Lamiumalbum).

Beybaba: 1. Çocukların babaları için kullandığı saygı sözü. 2. Yaşlı erkekler için kullanılan bir seslenme sözü:

Büyükbaba: Dede.

Cicibaba: Üvey baba.

Devlet baba: ‘Koruyucu, kollayıcı’ anlamında devleti anlatan bir söz.

Dönbaba: Turnagagası.

Efendibaba: Bazı ailelerde çocukların babaları, gelinlerin kayınpederleri için kullandıkları saygı sözü.

Kayınbaba: Kaynata.

Noel Baba: Hristiyanlarca Noel gecesi gelip çocuklara armağan dağıttığına inanılan, ak sakallı masal ve efsane kahramanı.

Paşababa: Paşalık yapmış dede.

Süt baba: Sütannenin kocası.

Şambaba: Bir tür hamur tatlısı, baba tatlısı, şambabası.

Üvey baba: 1. Öz olmayan baba, babalık. 2. Çocuğuna kötü davranan baba.

Vaybabamcı: Kalabalıkta hızla çarptığı kişiye kazayla çarptığını söyleyip özür dilerken karşısındakinin cüzdanını çekip alan kimse.

Bektaşî babası: Bektaşî tarikatından olan derviş.

Dert babası: Herkesin derdini rahatlıkla, çekinmeden, bir çözüm yolu bulabilir ümi-diyle anlattığı kimse.

Fikir babası: Bir düşüncüyü ilk olarak ortaya koyan kimse.

Fukara babası: Yoksullara yardım etmeyi seven (kimse).

İsim babası: Bir ürüne veya bir kavrama ilk defa ad veren kişi.

İskele babası: 1. Yanaşan gemileri bağlamak için rıhtıma konmuş dökme demir veya betondan silindir. 2. İşe yaramaz, sorumsuz.

Öksüz babası: Yoksul ve kimsesiz olanları gözetken erkek.

Para babası: Parası çok, varlıklı kimse.

Şambabası: 1. Şambaba. 2. Sorumluluğu olmayan, hayırsız baba.

Tırabzan babası: 1. Merdiven başlarında bulunan, parmaklığı desteklemeye yarayan, kalın, yuvarlak taşlı dayanak. 2. Babalık ödevini yapmayan kimse (Türkçe Sözlük, 2019: 219-220).

BABA SÖZCÜĞÜNÜN ANLAM ALANI VE EŞ ANLAMLILIK DÜZLEMİ

Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Sözlüğünde *baba* sözcüğünün 1’i sıfat, 13’ü isim olmak üzere 14 anlamı vardır:

1. Çocuğu olan erkek, peder.
2. Çocuğun dünyaya gelmesinde etken olan erkek.
3. Kazılarda çıkarılan toprağın miktarını hesaplayabilmek için yer yer bırakılan toprak dikme.
4. Çatı mertegi.
5. Bir ülkeye veya bir topluluğa yararlı olmuş kimse.
6. Anlayışlı, iyi huylu erkek.
7. Silah kaçakçılığı, kara para aklama ve uyuşturucu madde ticareti vb. kirli ve gizli işler yapan çetenin başı.
8. Koruyucu, babalık duyguları ile dolu kimse.
9. Ata.

10. Çok kaliteli, üstün nitelikli.
11. Tarikatların bazısında tekke büyüğü.
12. Bu gibi kimselere verilen unvan.
13. Gemi veya iskelede halatın takıldığı yuvarlak başlı iri demir, ağaç veya beton dikme.
14. Bir merdivende, tırabzanın sahanlıkla birleştiği yerde bulunan dikey öge (Türkçe Sözlük, 2019: 219).

SONUÇ

Baba kelimesi, yansıma veya bebek kelimesi diye nitelendirilen ses taklidi kelimelerden birisi olarak değerlendirilmektedir. Çocuk dilinde baba kelimesinin “ba-ba” ses yansımasından ve “kalın sesli kişi” bebek sözünden türetilmiş olduğu düşünülmektedir. Fakat geçmişten günümüze incelendiğinde baba kelimesinin çok çeşitli biçimlerde ve birden farklı anlamlarda da kullanıldığı tespit edilmiştir. Çalışmada da görüldüğü üzere baba kelimesi, bazı dillerde aynı yapıda ve anlamda, bazı dillerde ise benzer yapıda kullanılmıştır. Söng L1 baba kelimesi ile ilgili biçim olarak 17 farklı kelime tespit etmiştir. Ağızlarda ise yazarların farklı açıklamaları olmakla birlikte kelimenin birden fazla farklı biçimiyle de karşılaşılmıştır.

Geçmişte baba sözcüğünün kullanıldığı ilk eserin Orhun Yazıtları olduğu düşünülmekte ve bu eserde baba kelimesi “kaŋ” sözcüğü ile ifade edilmektedir. Ama Clouston baba kelimesinin yerine “apa” biçiminin erken dönemlerde kullanıldığını söylemektedir. Daha sonra zamanla baba kelimesini karşılayan, bu sözcüğün anlamına karşılık gelebilecek aça, ağa-ağa, apa, aba, ebe, epe, ata, äkä, kan, papa, peder, tata, äba, eb, eçü ve wälid gibi farklı kelimelerin de kullanıldığı görülmüştür. Bu kelimelerin de Tarama Sözlüğü, Kül Tigin Yazıtı, Dîvânu Lugâti't-Türk, Dede Korkut, Turfan Texte gibi birçok farklı eserde kullanıldığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda birçok araştırmacı da baba kelimesinin sadece baba olarak değil birçok farklı kelime ve anlamlarda da kullanıldığını dikkat çekmişlerdir.

Günümüze gelindiğinde ise Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğünde baba kelimesinin biçim alanında 54 farklı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir. Sözcüğün kavram alanında ise baba sözcüğü ile ilgili atasözleri, deyimler ve birleşik kelimeler verilmiş ve bu kelimelerin hem sayıca hem de nitelik bakımından zenginliğine dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda bu örneklerde kelimenin hem temel hem de mecazi anlamlarda kullanıldığı da görülmüştür. Fiil biçimi olarak ise baba kelimesi; tut-, san, düş-, ol- fiilleriyle karşılık bulmuştur. Baba sözcüğünün anlam alanında ise l'i

sıfat, 13’ü isim olmak üzere 14 anlamının olduğu tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere baba kelimesinin sadece yansıma bir sözcük ve çocuğu olan erkeği ifade eden bir kelime olmadığı bunların yanı sıra bir hitap ismi, ailenin büyüğü, dede gibi çeşitli anlamlara da geldiği tespit edilmiştir. Bunlarla birlikte kelimenin günümüzde baba olmayan genellikle bir hitap şekli olarak konuşma esnasında “naber baba, baba ne yapıyorsun?” gibi kullanımlarına da rastlanılmaktadır.

Çalışmada baba sözcüğünün geçmişten günümüze değişimleri, anlam ve kavram alanları genel hatlarıyla ele alınmıştır. Geçmişte baba kelimesini karşılayan sözcükler ve bu sözcüklerin kullanıldığı bazı eserlerden örnekler verilmiştir. Günümüzde ise sözcüğün Türkçe Sözlükteki kavram, anlam alanı verilmiş ve baba sözcüğü ile ilgili atasözleri, deyimler, birleşik kelimeler örnek olarak ifade edilmiştir. Aynı zamanda baba sözcüğünün çok anlamlı bir kelime oluşu da gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

Atalay, Besim (1939-1940). *Divanû Lûgat'it-Türk Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre -Thirteenth Century Turkish*, Oxford.

Çetin, İsmet (2007). *Türk Kültüründe Bab (Baba)/ Ata Geleneği*, Millî Folklor, Yıl 19, Sayı 76.

Çotuksöken, Yusuf (2004). *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: Toroslu Kitaplığı.

Derleme Sözlüğü I -XII (1963-1982). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, Muharrem (1989). *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gulusoy, İlkin – DAĞLI, Hacı (2018). *Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi Ağzlarında “Baba” ve “Oğul” Sözcüklerinin Fonetik Varyantları Üzerine*, Volume 13/5, p. 187-204, ISSN: 1308-2140.

Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Güzel, Abdurrahman – SEFEROĞLU, Şükrü Kaya (1988). *Türk Kültüründe Babalar*, Erol Güngör İçin, Ankara, s. 51-77.

İslam Ansiklopedisi, IV, 365-366.

Kafesoğlu, İbrahim (1995). *Türk Milli Kültürü*, 13. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Köprülü, Fuat (2005). *Anadolu'da İslamiyet*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ögel, Bahaeddin (1988). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Özçelik, Sadettin (2016). *Dede Korkut -Dresden nüshası- giriş, notlar (1. cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özçelik, Sadettin (2016). *Dede Korkut -Dresden nüshası- metin, dizin (2. cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Söng Lı, Yong (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 15, İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayımcılık Limited Şirketi (Yay. Mehmet ÖLMEZ).

Tarama Sözlüğü I- VIII (1963-1977). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınevi.

Tuna Turhan, Sibel (2018). *Türklerde Milli Değerlerden Birisi: Ana-Baba Sevgisi*. Uluslararası Folklor Akademi Dergisi, 137-148.

Türkçe Sözlük (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkische Turfan-Texte 1-X. (1929-1959).

Yavuz, Serdar (2013). *Türkiye Türkçesi Ağzlarında Akrabalık Adları*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 23, Sayı: 2.

<https://lugatim.com/s/baba>

<https://sozluk.gov.tr/>

<https://www.nisanyansozluk.com>